

Чедо Вуковић

НАД ЦРНОГОСКИМ ПУТОПИСИМА

По вјетру путујем.

Мени свагда сопутствује противни вјетар.

Његош

Ето, са таквог камена, под до белине ужареним небом, у Почитељу, наслућујем време дубље и даље од свих познатих ми људских односа које меримо временом и који нам служе за наше површно и вештачко мерење времена.

Андрић

Путник који је из Црне Горе одлазио у свијет — од прије неколико стољећа па све ближе нашим данима — могао је да се сретне, рецимо, с античким споменицима, оронулим од хиљадугодњег трајања, или са срединама и градовима који су, у односу на његов завичај, искорачили подоста напријед. Исто тако, путник из Црне Горе могао је да се занесе праипром урођеника или да се нађе у друштву научника. Све то могло је да значи и кретање из времена у вријеме — из својег дана у неки давно минули или будући вијек. То је могло нашег путника да учини богатијим и мудријим, свестранијим. Можда отуд она неодољива потреба да се утисци с путовања забиљеже и саопште некое, да се ријечима сажима и обликује појам о свевремену и његовим биљезима међу људима разних поднебља. Путник с црногорског тла, рекло би се, закорачује у вријеме као нов завичај, тежећи да се пробије кроз онај вазда „противни вјетар”. И тада вријеме као да обузима човјека-путника, присваја га, надахњује за писање, шири му прса и видокруге да би га, најчешће, вратило гробу родног краја. Стога се чини да се јединство времена, простора и човјека најдубље остварује путовањем, а исказује путописом. Стога се путник из Црне Горе, судећи према многим записима, није предавао распонима између минулог и сјутрашњег времена. Он их је махом доживљавао као једно те исто вријеме. Али, у то доба или недоба, људи и народи имају различне судбине — неко је богат и образован и окружен даровима природе или знаменитим

наслеђима од старине, а неко трпи јад и немаштину и туђинске насртаје и „мучи се живијех мука“.

Одлазнику из Црне Горе путовање је значило, по свој прилици, закорачење из уско омеђеног црногорског крша према „шир-свијету“, према недогледима океана и степа, према прашумама или великим метрополама. Па ипак, он се у путопису много не обзире на простор око себе. Тек понекад упоређује своје и друге планине, своје и друге ријеке и језера или Јадран с другим морима или Цетиње с Бечом, Цариградом и Њујорком. Нема се утисак да је из тјескобе изишао на ширине које припадају другим народима. Он не завиди никоме, нити јадикује над својом судбином. Он као да носи у себи свијест о томе да човјеку не бива тјескобно зато што је сапет брдима, већ стога што је угрожен од завојевача и притиснут многим недаћама.

*

Паук на одјећи — предсказује скоро путовање.

За паука се каже — путњак. Али, он не путује, већ разапине мрежу да улови које ситно крило и залутали зрак јутра.

Освајачи су разапинали паучје мреже око Црне Горе. Из ње је водио, задуго, само један излаз к свијету — брдски пут Његуши — Котор, који је издаље сјећао на изломљен траг муње у камену. При доњем дијелу тога пута и на мору често су искрсавале бројне препреке. Па ипак су у Црну Гору долазили страни, а из ње одлазили домаћи путници. Страни путници и путописци откривају Црну Гору, али и она шаље радознале очи да откривају остали свијет. Извањци и странци писали су о Црној Гори, а Црногорци су узвраћали низом путописа. Мала Црна Гора спрам свијета, а ипак као да се успоставља узајамна путописна равнотежа.

Но, увијек је бивало наших људи који нијесу крочили изван родног, каменог видокруга. Живјели би и одживјели као у опсједнутој тврђави — ни стопе преко прага своје земље. А очи окренуте к свијету — радозналост за новости и збивања, неспутана мисао и жудња за даљинама. Тешко да би се нашло, у то давно доба, трајно затвореније земље но што је била Црна Гора, а ипак за свијет отворенијих људи но што су били Црногорци.

Бивало је, пак, да се не може ни крочити преко границе — освајачи би све излазе препријечили силом оружја. Године 1757. Сава и Василије Петровићи, с главарима, упутише „преведром принципу и свој господи“ млетачкој питање: „И још за који узрок запрли сте ни у наше потребе все путове, како морем, тако и по суху?“ Исте године Василије се жаљаше руској царици на Венецијанце — „те су цијелу флоту и своју војску по границама распоредили и ни једној души од наших Црногораца из земље кроз њихове области водом и сухим путем не допштају проћи“.

Тако су и године 1770. црногорски главари писали млетачком провидуру: „Немојте ни путове заграбивати”.

Уза све неповољности за путовања, Црногорци су тражили и налазили оне танке пукотине између ратова и опсада, између кордона и засједа на копну и мору, те се којекако пробијали у „бијели свијет”. Није лако набројити каквих је одлазника било — морепловци, исељеници, владари, њихови пратиоци, посланици, изгнаници, бјегунци, ходочасници, трговци, бацаи и још гдјеко, какав виђипут, залудњак. Али, могло би се рећи: у то давно доба готово нико није путовао без пријеке потребе, готово нико из чисте радозналости и задовољства — да би видио свијета и занимао се успутним записима. Па ипак, за дивно чудо, било је наших људи који су осјећали потребу да и на хартији испричају своје утиске при сусрету с другим крајевима и земљама и да тако оставе трага о својем странствовању — с прага у свијет, управо тако.

Још из дјетињства сјећам се једнога старог повратника из Америке. Он годинама понављао исту причу како је тамо видио „макињу која сама оре и копље земљу”. Распричао би се и о другој „макињи што подиже велико камење, колико ова соба, чак на десети бој”. Потоње године живота провео је опсједнут сјећањима на машине и на људе „црне масти” који нијесу друго до „робови макињах и бијелога чојка”, а моћни „миштер долар владаше над свијема”. Сва америчка земља била је за његове очи сакривена иза машина, ропског рада и долара. Из туђине се вратио сиротан као што је и пошао. У његовим присјећањима, док би чувао кравицу на тек раскрченој метохијској ледини, оне „макиње” су израстале у дивовска чудовишта што прождиру не само кубике земље већ и „пласе чојске крви и наде”.

Стога се чини — путник никад сав не отпутује и никад се сав дома не врати.

Одлазити — не мора да значи умирати. Одлази се у трајнији додир с временом. Човјек се враћа некуд, нечем — можда својим и несвојим траговима. И одиста, путник као да уграђује дио себе у простор, у ход времена, а путописац све то претаче у ријечи. Је ли то надметање или — као што записа Твардовски — „трка с временом”? Или путник (и путописац у њему) спонтано хита да завара вријеме и простор и смрт и да свој маловременни животни ход продужи управо путовањем? Или се на удаљеним путоплетима око и корак боре против заборава, па се корак предаје времену које се не да зауставити, а око тражи за себе камену колијевку, трајну? Или се путује из жеље да оно што је далеко и туђе не остане сасвим туђе, а своје да не буде само своје? Стога, можда, и не треба питати око зашто га јаче плајени стара, оронула зидина него модеран солитер. И можда људи, путујући и пишући о путовањима, траже чвршћа подстопа и поузданије мјере. Или је путнику сигурније ослонити се на рушевину, преко које су прохујали вјекови, него на темељ

новоградње или на свакодневицу. У камену зидине, у праху и пукотинама, хуји вријеме, чува се непролаз и онај постојани Андрићев времемјер за све што је људско, па и за само вријеме. Уз то, оком страствена путника старина се подмлађује, изнова заживи. Ту је онда и ријеч путописца и у њој нешто од даха и трајности путовања. Одиста, путовање и путопис срастају и остварују се једно у другом. Или, како рече неуморни путник и писац Солоухин: „Путовања би изгубила половину свога смисла, кад се о њима не би могло причати”.

У видокрузима путника и путописца отворене су многе „књиге”. Не само *Il gran libro della natura*, већ и велика књига друштвених мијена, оних крупних корака кроз вријеме.

Али, те „књиге” не читамо сви једнако. И сад се сјећам детаља, који ми није дао мира, док сам листао хиљаде страница, исписаних рукама Црногораца у туђини. На путу к Цетињу, до мене је, у аутобусу, сапутник-планинац. Тргне се из дријемежа, први пут угледа Скадарско језеро и чувени поглед к Врањини, којем се диве путници. Пита: „Која је ово вода?” Кажем и додајем нешто о томе видуку, једном од најљепших у Европи. Он равнодушно дахне: „А-ха”. И настави да куња. Љутнем се у себи: ето, огрубио, одрвенио тај сјеверњак, ни трунке осјећања за љепоту, за дивотне призоре што их нуди природа. Онда се тргнем. Немам права да му упућујем замјерке. За њега је вода само елемент, као што су земља и дрво и камен — с њима се он бори и од њих живи. Све остало као да је сувишно. У односу на античког писца Менандра, који се знао дивити природи, је ли мој планинац заостао, искорачио напријед или се вратио на праизворе људске? Јер Менандер — како наводи Марко Цар у предговору за своје путописе — каже да је „најсрећнији онај човјек који се, без мукâ у животу, сит нагледао сунца, воде, огња и облака, па се задовољан вратио откуд је и дошао; јер су те ствари, да их гледаш читав вијек, или само неколико година, вазда једнаке, а љепших на свијету нити има, нити ће бити”. Један и други приступ природи — нашег планинца и грчког списатеља — иако их дијеле два миленија, могу се и данас стављати напоредо и просуђивати. Није ту у питању само разлика у образовању — сељак спрема ученог човјека који је написао стотинак дјела за грчке позорнице — већ и друкчији положај у животу, у друштву. Антички писац, дакле, може са заносом говорити о човјеку који је „без мукâ у животу” и који радосно доживљује призоре што их природа ниже око њега. Сељак је за све то готово слијеп, попут дјетета које не запажа љепоту материних груди.

Управо стога, кад је ријеч о црногорским путницима и путописцима, ваља имати у виду бројне околности — степен образовања, вријеме путовања, побуде итд. Или, упрошћено речено, двојити путнике и путописце према томе да ли их у свијет одводи рука (потрага за радом, за зарадом, за хљебом) или око (ради виђења, ради ширег доживљавања свијета). Без намјере да се

круто схвата и примјењује ова подјела, ипак ваља указати на разлике у записима с путовања. Неки од путописаца одлазили су из Црне Горе гоњени невољом и немаштином — са пет прстију допирали су до „пет части свијета”. Њихови искази нијесу падали по хартији да би били литература, већ да би свједочили о трагању за опстанком, о страдањима. Ти су текстови, дакле, сами по себи мање литература, а ипак равни њој — искрено зборе о страним земљама и људима, о раду у тубини, о сударима или прилагођавању, о истрошеној младости. Рецимо, М. Куљача у књизи „За хљебом” прича како је „у Белмонту окусио и рударски хљеб”. Ту „човјек мора да држи корак с машином бушилицом. А машина милости нема”. Па казује о патњи у јамама, о „златној грозници”, о томе како „капиталиста душе нема”, о раду и путовањима по Невади, Калифорнији, Мексику, готово и не примјењујући природу, њене необичности и љепоте. Невоље радника у тубини исказане су сликовито и у једном писму из Америке, 1907. године: „О, када би моје груди биле књига, а крв мастило, тада бисте тек могли видјети како је амо”. Но, А. Гвозденовић је у сасвим друкчијем положају и улози — он је љекар који прати војну експедицију генерала Скобељева и његовом оку не остају скривене красоте и суровости Кавказа и других крајева кроз које се кретао, мада и он говори о људским патњама. Потом, кад о истом путовању пишу црногорски владар и његов пратилац, покажу се многе разлике — свако са своје љествице гледа и прича о виђеном. Пратилац, чак, својем путопису даје наслов „Књажево путовање”!

*

Како и гдје сврстати путопис у односу на друге књижевне радове?

Поетско, драмско, приповједачко или есејистичко исказивање одводи аутора према умјетничкој синтези која је одређена самим одређењем за један од тих књижевних родова. Путописац као да је ослобођен тог одређења. Он ни у свијести ни у подсвијести не подлијеже унапријед никаквом усмјеравању нити „уклапању” у одређен облик казивања. Не одређује се ни за стих ни за есеј ни за драмску форму нити, пак, за приповијетку или роман. Одређује се за путопис као књижевни род, гдје је, дакле, само сусрет писца и свијета, без посредника, без неког нарочитог обликовања које унапријед обавезује. Ту је сусрет и ваља га преточити у ријеч непосредно, као кад се пише писмо или некоме казује: ето, данас кренух и видјех, запазих, деси се и то одјекну у мени. То је спонтани, нетражени исказ, који слети с усана или испод пера, па се у њему — већ према писцу и садржини — могу гранати одлике лирског, мисаоног, описног итд.

Није ли путопис, стога, једна од оних првих степеница књижевног стварања — исказ још непречишћен, из прве руке? Или је то враћање писца на свакодневно казивање, које је привидно изван хтења да се ствара књижевно дјело? Или је то само гостољубиво одмориште за писца, као што је и само путовање предах и умор који одмара? Правог одговора као да нема или га сваки писац даје тиме што путопису удахњује особеност и вриједност према мјери својег дара.

Књижевни теоретичари махом убрајају путописе у такозване „дрелазне родове” — као што су мемоари, дневници, посланице, записи и сл. Као да се тиме, прећутно, књижевни родови разврставају у „више” и „ниже”. Наравно, кад је у питању књижевна ријеч — без обзира на њено рухо — битан је квалитет. То је неспорно. А ипак се путопис у нас недовољно проучава и цијени, мада има путописа који побуђују трајно интересовање критике и читалаца.

Можда је исправније казати за путопис да је, прије свега, слободно обликована умјетничка синтеза виђеног и доживљеног. Видови исказивања немају међа. Некад је то кратак успутни запис, некад марљиво дневничко биљежење, потом писмо с пута, час присно а час блиско научном извјештају, потом накнадно присјећање у својем дому, напис који је на рубу есеја или надахнуто казивање попут пјесме у прози, па чак и стиховани опис путовања.

Ипак, заједничка им је — непосредност. О томе свједочи Н. М. Карамзин још 1791. године, кад описује себе-путописца: „Он је причао својим пријатељима шта је видио, чуо, осјећао, мислио и није описивао своје утиске у доколици, у тишини кабинета, већ на комадићима хартије, оловком, гдје се и како и шта на путу догађало”. Уједно, он саопштава да основу путописа чине четири саставнице: „видио, чуо, осјећао, мислио”.

Путопис, дакле, настаје као одзив при сусрету писца и нечег што се пред њим открива као ново — простор у сазвучју с временом, даљине и давнине, збивања, вриједности, љепоте. То је, заправо, сусрет свјетова и временâ, остварен у сусрету једног човјека, једног трена и једног поднебља. У човјеку-путнику трепере сви одзиви усред свијета који открива и о којем збори. Покренута је цијела личност да би се ономе „видио, чуо, осјећао, мислио” придружио и дар путописца. Јер он је радозналац и зналац и пјесник и мислилац. Личност даровитог и образованог човјека тежи да досегне што дубљи и шири обухват дотле незаног свијета и да свој доживљај преточи у ријечи, у вишеслојно сажимање и лични одзив. И управо тада, између писца и свијета као да нема литературе, а ипак настаје својеврсна литература — путопис.

*

Записи црногорских путописаца гранају се у три смјера.

Наиме, доста су бројни текстови у којима се описују крајеви кроз које путописац пролази — природа, живот народа, споменици из прошлости итд. Аутора занима оно што види, оно што јесте у тренуцима сусретања с крајевима и људима. То би био *описни путопис*.

Наилази се, осим тога, на путописе чија је пажња понајвише окренута збивањима и властитим доживљајима. Аутори настоје да препричавају оно што су видјели, сазнали или доживјели. То би, дакле, био *приповједачки путопис*.

Бројни су, најзад, и путописи чији се аутори одликују дубљим и сложенијим виђењима — они се крећу у ширим распонима радозналости, дара и образовања. При сусрету с новим крајем они описују, причају и размишљају у исти мах, они су обавијештени и надахнути и мисаони, — истовремено виде пејсаж и људе који јесу и који су били, вријеме које јесте и које је било, па све то сажимају у недјељиву визију. То би био, ако може тако да се каже, *вишеслојни путопис*.

Осим тога, однос писаца према путописној грађи веома је разнолик. Но, ипак се може разлучити у два основна правца.

Има аутора који на путовањима као да заборављају себе, предају се ономе што их окружује, па настоје да запазе што више детаља и да о њима говоре доста безлично, шкртим ријечима — напросто, нижу обавјештења и податке, проткане уопштеним запажањима.

Бројнији су, пак, путописци који су надахнути оним што виде и доживе. Њихов путописни исказ је понесен, надојен личним одзивима, па и лирским акцентима. Чињенице и виђења само су основа за исказивање изразито личног поимања свијета и времена.

Но, црногорске путописе, као и све друге уосталом, није лако разврстати. Они су по садржини и стилу толико разноврсни да је њихова скала готово неисцрпна. Споменимо, рецимо, путопис са фактографским обиљежјима (М. Болица, А. Јовићевић, Ј. Ф. Иванишевић), па путопис-свједочанство (М. Миљанов, Ј. Бонковић, В. Влаховић), потом путопис проткан мемоарским одзивима (К. Цвијетковић, В. Врчевић, И. Пламенац, Л. Марковић, В. Ивелић), те путопис приповједачко-медитативни (М. Лалић, Ђ. Сијарић), лирско-медитативни (М. Цар, Д. Костић, Р. Буровић) или изразито лирски (Р. Ратковић), затим путопис са освртом на културно-историјски ток времена (М. Драговић, О. Перовић) или путопис надграђен на репортерској основи (М. Јојић, М. Бањевић) или она свеобухватна, у поетску жигу сажета визија (Његош). Уз то, кроз ове и друге путописе и међу њима простире се неухватљиво ткање нијанси, које подцртавају њихову љепоту и вриједност.

*

Жил Леметр, у студији о Флоберу, говори о потреби „да се загнуримо још више у свеопшти живот”. Управо та потреба, чини се, гони или мами путнике и путописце да се из своје, уско омеђене дионице простора и живота, запуте према токовима „свеопштег живота”. То је, мање-више, руководило знамените путописце и пјеснике с европских простора — Бајрона, овјенчаног путописном поемом или Хајнеа са стиховима „Слике с пута”, па Радишчева и Карамзина, па Л. Стерна, чије „Сентиментално путовање по Француској и Русији” остаје као трајна путописна лектира. То је водило и путописце са српскохрватског језичког подручја од, рецимо Љ. Ненадовића до Крлеже. То је водило и црногорске путописце од старине до данас. Јер, ако је свијет бескрајна позорница на којој се одигравају и драме људског битисања, онда путописац одживи први чин у својем завичају, па га понесе жудња за новим сценама и чиницима, за виšekратним дизањем разних завјеса да би се, на крају, скончало на полазишној сцени. Човјек се, у том вјечитом ходу и немиру, најживље сјећа детаља из дјетињства и са путовања. По свој прилици, путовање је сродно корацима из дјетињства — наставља се откривање свијета, упија се онај првоток утисака, силовит и опојан, те се продужава кретање кроз „свеопшти живот”.

И у сну се путује. Можда је то дио нечег што је било или нечег жељеног, измаштаног — обноћ се то разбуди и води сневача у знане или тек наслућене крајеве. Такви снопути, бар се мени чини, ближи су путопису него самом путовању. Јер изјутра немам утисак да сам минуле ноћи путовао, већ да сам доснијевао негдаје и некад у машти, у жељи започети путопис. Или се, пак, чини да је неко путовање, које је могло или није могло бити, проживљено у сну као чиста визија, а од ње до путописа само је један корак.

Игра измаштаног и стварног одсликава дио животне истине. На примјер, Дантеов спјев слика најнестварније путовање које је предато хартији. Па ипак је неук свијет с ужасом показивао прстом пјесника: овај је био у паклу. Али, дубље истине спјева нијесу у његовој мистичној увјерљивости, већ у издавајању људских суштина из стварности да би се оне изнова, прочишћене и оснажене до симбола, вратиле човјеку и његовим тренуцима, било којим. И „Одисеја” је, на свој начин, један од трајних симбола путовања и трагања за оном готово недокучивом стазом повратка. Особена знамења носе у себи и Његошева путописна казивања. Путовање ту бива дио живота, дио властите судбине у ширем току — лијек и излаз за себе и за Црну Гору тражи се на својем глу и другдје, а око и мисао откривају „предјел за мене сасвим нови”. Издаље и неподударно, то сјећа на Толстојеве записе с пута по Швајцарској, гаје је, у Кларану, био усьхићен језером и „плавим планинама”. Тада себе доживљује

као дио природе: „Ја сам чак у себи осјећао љубав према себи и жалио сам за прошлошћу, надао сам се у будућност, и тако сам се зарадовао животу да сам желио да живим дуго, дуго, а мисао о смрти добила је дјечји, поетични ужас”. Познато је, исто тако, да је Шели означио смрт пјесника Китса ријечима: „Он се сјединио с природом”.

И потребно је, изгледа, да се човјек удаљи од својег прага како би се потпуније „сјединио с природом”. Није без разлога, дакле, што црногорски путописци са готово истом радозналешћу и љубављу описују природу својег тла и других земаља. То је, с једне стране, препознавање истих суштина у другом руху и другим размјерама. А потом, испод или иза ријечи, остаје она ненарушава опијеност својим вином — може напијенац видјети и Алпе и Хималаје, па ипак му Ловћен остаје највиша планина свијета.

Путописац с црногорског тла нити се сасвим подаје нити се одупире новом крају, поднебљу, људима. Он цијени и оно што би могло бити „над” или „испод” његових усађених представа о Црној Гори и другим земљама. Стога гледа на свијет доста трезвеним оком, с пуно непосредног, готово присног разумијевања за ново и необично и, зачудо, без романтичарских узлијетања и претјеривања било које врсте. Осим тога, наши путници и путописци самоувјерено иду у сусрет свијету и прелазе мора и океане као да прескачу поток или ривоточину у својем завијају. Они путују с краја на крај континената као да се ради о сусједним селима и — као да су свуда дома. Не допуштају да их порази необичан приказ — величина или сјај неког града, дворца или споменика — нити да их сломи бура на мору. Они умију да се диве, али не пристају да клекну пред велелепјем и величином. Као да су унапријед наоружани отпором или бар обазривошћу према туђини, са којом су, опет, у стању да се веома брзо зближе. Као да се у туђини не осјећају туђинцима. Као да су притом огрнути претјераном вјером у себе — могу све што може човјек, па ће се, ваљда, снаћи и у новим срединама и приликама. И као да мало или никакво предзнање о другим земљама чини одлазак у њих једноставнијим, те се све своди на основни циљ путовања и видике пред оком.

Могло би се помислити, због тога, да ће путописи једног дијела наших одлазника бити осиромашени и лишени унутрашњег замаха и ширине опажања. А није тако. Напротив. Готово сваки од наших путника прича својим ријечима своју причу. И управо тај лични печат, непосредност казивања и истинољубивост дају њиховим путописима особену љепоту и вриједност. Осим тога, наш се путописац, чак и на другим континентима и међу другим расама, не заноси трагањем за привидима егзотике и мистике — њега не занима ништа што није тврда земља и на њој људски лик који се креће кроз вријеме. Стога утисци често бивају сједињени, наоко упрошћени, а ипак веома блиски основним истинама о животу и људима. Тако путописац с нашег тла

спонтано долази до појма о људској истобитности на свим меридијанима, уза све разнолике судбине које људима додјељују природа, друштвени односи и историја.

На страницама које исписују наши путописци доста је честа распричаност. Као да се жели исказати што исцрпније, што детаљније, каткад без осјећања за оно што је битно и без тежње к сажетијем приказу. Но, у основи, путописна казивања остају сликовита.

Уосталом, сажета је и сликовита и наша ријеч — путопис. Њој као да је најближе она њемачка — *Reisebeschreibung*, док се у неким другим европским језицима путопис махом назива описно — *travel-record*; *récit de voyage*, *relation de voyage*, *impressions de voyage*; *libro di viaggi*, *descrizione d'un viaggio*; путевые заметки, описание путешествия итд. Ови називи, узимани појединачно, могу се односити само на поједине опранке путописа као књижевног рода. Наша ријеч — путопис — довољно је пространа за све те огранке.

*

У нашим путописима, доста често, остварује се сусрет научног приступа и особеног списатељског дара. Дакле, „предјел нови” посматра се оком научника (етнографа, археолога, историчара итд.), а о виђеном се казује ријечима приповједача. Стога многи од старијих црногорских путописа имају вриједност и као једина свједочанства о крајевима, насељима, значајним споменицима, старинама уопште, јер они су се током времена мијењали или сасвим нестајали с лица земље. Неки од старијих путописа цијењени су и у науци као поуздани извори обавјештења и као вјерна слика стања у својем времену.

Путовања и путописи су добра допуна образовању, и то у више смјерова. О томе извору сазнања говори Н. Ковачевић-Граовски — „путовање је општи факултет универзитета”, као да варира наслов „Моји универзитети” М. Горког. Ради се о сазнавању дубљем и животнијем од сваког школског и књишког наука — откривају се слојеви цивилизација, поимају се друштвена стања, пореци и беспореци, као и разносмјерни људски кораци земљом и временом.

*

„Главни јунак” путописа је друго поднебље, друго тле и други човјек и његове творевине. Путописац је махом „наспрамни јунак”.

Наш путописац све око себе мјери својим мјерилима. Лазар Поповић, на примјер, имање на сремском салашу мјери пушкометом, а собу Бранка Радичевића само по висини. Пушкомет — за простор, за даљ. Висина — спрам људског и пјесничког

стаса. У путопису „Из Цуца” Ј. Ф. Иванишевић као да упућује себе и будућег сљедбеника како ће и куда проhodити кроз испреламани брдски рељеф: „не сврћемо ни по десној ни по лијевој страни, но напријед навишицом.” Илија Јовановић, пратилац књаза Николе, обрео се, 1901. године, у Петрограду, на вечери у царском двору, па каже, ошамућен у салону од огледала: „видиш се доље, видиш се горе, видиш се са стране — чини ти се да ћеш се утопити као у мору”. Нико Хајдуковић свједочи како се наши људи, на Блиском истоку, зову по племену и мјесту — „Иво Његуш, Лазо Пеклић, Саво Бјелица, Петар Боковљанин, Нешо Пипер”. У визијама Р. Ратковића „по мору тече Лим”.

*

Путописе исписује мушка рука — готово да и немамо жена путописаца. У новије вријеме јављају се и оне, мада ријетко, и то махом кроз журналистику.

Неопходно је задржати пажњу и на чињеници да су се негда „дружили” само путописи и мемоари, док се у новије дане јављају и новинска, филмска и телевизијска репортажа. Неопходно је уочавати разлике међу тим путописним жанровима, не упуштајући се у њихово дефинисање. У мемоарима аутор описује једну дионицу историје, ону своју. Репортажа је махом исјечак из живота који је у току, снимак једног стања, појаве, догађаја, често без много личног пишчевог уношења. Књижевни путопис, пак, полази од грабе и ауторског односа према њој и усмјерава се ка приповиједању, описивању, размишљању и тражењу извјесних синтеза. Понекад се писац преда стихованом казивању, као А. Змајевић, 1667. године, када „Словинску дубраву” почиње овако:

Путујућ с тишином весело низ море
с мојом дружином, рано, прије зоре,
возећи сврати се корабљица моја
гдје сада види се узрок неспокоја...!

Тако Д. Костић и у пјесми „друтује с друмовима”, тако И. Ненадић у својем „спјевању” казује о узбудљивим доживљајима помораца на „шамбеку”, тако и С. Косановић, у стихованом путопису „На Јордану”, попијева:

Неко крену пјешке на ногама,
са дрвеним другом у рукама...

Увијек су се писци враћали путописима, без обзира на питање — колико се они цијене. Нешто о томе говори Л. Томановић, 1890. године, преко „Нове Зете”, у писму својем побратиму

¹ Др Милорад Павић: „Историја српске књижевности барокног доба”, Нолит, Београд, 1970, стр. 181.

А. Мародићу, сликару: „Ево ме опет с тобом. Моје *Осам дана по Црној Гори*, што сам у *Јавору* посветио нашем побратимству назад неколико година, радо су читали и први наши књижевници, који обично нас смртне са висине своје у ријетко кад удостојавају својом пажњом.”

Отада је минуло подоста времена, па данас „први наши књижевници” радо и читају и стварају путописну књижевност. Путопис је освојио мјесто које му припада и у свијету литературе и пред радозналим очима читалаца.